

У період Другої світової чимало жінок приєдналися до лав націоналістичного підпілля та Української повстанської армії як зв'язкові, розвідниці, санітарки, воячки... Пліч-о-пліч з чоловіками вони пройшли горнило кривавих подій, спростувавши всі стереотипи про «слабку стать». Їхні голоси тривалий час не було чути. Їхній досвід залишався невидимим.

Ця книжка — збірка історій-сповідей жінок, які не просто бачили війну та брали активну участь у тогочасних подіях, а прожили її. Вони були не лише очевидцями, жертвами, але й виконавицями насильства. Вся правда про жахи війни, без прикрас та міфологізації. Відверті розповіді про те, що означало бути жінкою під час війни. Унікальні спогади селянок і міщанок, жінок з різною освітою та соціальним становищем, жінок, які обіймали керівні посади в ОУН і були рядовими підпільницями. Живі емоції в історіях, які роками залишалися непочутими. Справжні долі дівчат, яких колись змінила війна...

ЛІКБЕЗ
історичний фронт

www.bookclub.ua

ISBN 978-617-12-4956-1

9 786171 249561

Марта Табришко — Догляди тишу

Догляди
тишу

Жінки
історії
війни

Марта
Табришко

Дорожчи
мишч

Марта Габришко

Жінки
історії
випли

Договори
тишу

УДК 32.019.5
Г12

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

ЛІКБЕЗ
історичний фронт

країна

Дизайн обкладинки

CreaLab

Creative Laboratory

ISBN 978-617-12-4956-1

- © Richard jaimes, фото, 2018
- © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2018
- © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2018

Зміст

- Жінки й чоловіки націоналістичного підпілля: гендер, війна, пам'ять..... 8
- Ганна Бігун (дівоче прізвище — Духович): «Вибрала криівку,
бо залюбилася у Василя. А він мав жінку і двох дітей.
Був нещасливий. Повісився»21
- Соломія Венгер (дівоче прізвище — Пасічник): «Вивели мене
на подвір'я і почали бити прикладами. Коли впала на сніг —
копали, де попало»28
- Марія Віслапуу (дівоче прізвище — Гриб): «Уночі прийшов
і ліг біля монахині. Горіло світло, він її гвалтував у всіх на очах».....38
- Стефанія Вуйцик (дівоче прізвище — Сусол): «Виміняла плащ
на пару картоплин. Зварила мамі. А вона доторкнулася,
понюхала і вмерла» 45
- Катерина Гаврилів (дівоче прізвище — Данилів): «Почала критися
і від більшовиків, і від наших. З обласної Служби безпеки
був наказ мене вбити»52
- Євгенія Гимон (дівоче прізвище — Хом'як): «12-річну
Марійку Павлюк знищили за те, що видала криівку, де ховалися
хлопці... Казала, що помстилася за тата, якого вбили партизани»62
- Стефанія Голинська (дівоче прізвище — Олещук):
«Найстрашнішим у таборах був голод. Дуже хотілося їсти»69
- Ванда Демчук (дівоче прізвище — Горчинська): «Дали мені
пістолет, і пішли ми з хлопцями вбивати одного більшовика»..... 78
- Йосифа Жолдак: «Міля повісилася. Ганну витягнули з петлі в туалеті.
Одна кинулася в чан з водою... Сама я двічі хотіла загинути»85

Ганна Загалюк (дівоче прізвище — Завадинська): «Зрадницею виявилася сусідка. Її повісили в центрі села».....	95
Стефанія Задорожна (дівоче прізвище — Лоевич): «Куля навиліт прошила мою ногу... Встала і кричу: «Йезус, Мар'я! Цо робіце? Не стшеляйце!».....	102
Ганна Зелена (дівоче прізвище — Абрамчук): «Були в селі дівчата й молодиці, які гуляли з москалями. То хлопці першу попереджали їх. Тоді почали стригти».....	114
Ганна Іваницька (дівоче прізвище — Бардин): «До скронь прикладали пластинки і подавали струм. Я непритомніла, сорочка мокріла».....	123
Олександра Ковалюк (дівоче прізвище — Слободян): «Усю дорогу думала, як звести рахунки із життям, щоб виконати наказ не здаватися живою».....	130
Стефанія Костюк (дівоче прізвище — Процак): «Прокидаюся: один біля мене — мертвий, другий — поранений. У дверях стогне дівчина, бо ноги відірвало».....	139
Тамара Криштальська (дівоче прізвище — Ємчик): «Удень зі мною говорив добрий слідчий, а після півночі — садисти. По кілька годин били кулаками по голові, катували струмом».....	147
Ганна Лінько (дівоче прізвище — Ковальчук): «Прийшов до мене на квартиру. Приставив пістолет і закричав: «Не будеш моєю — не будеш нічиєю!».....	154
Анастасія-Надія Ліскевич (дівоче прізвище — Грищак): «Мене кинули назад у землянку... Кажу дівчатам: “Будемо тікати“».....	161
Катерина Максимович: «Цинга була така, що зуби руками дїставали, аби поїсти, а потім ставили на місце».....	169

- Катерина Меліш (дівоче прізвище — Мельник):
«На базарі жінка продала єврею масло. Ним німці намастили
його бороду і примусили продавчиню слизувати» 176
- Марія Пастух (дівоче прізвище — Рій):
«Ганні відрізали груди, язик і викололи очі — за те,
що до неї заходив гарнізонівець» 183
- Марія Повх (дівоче прізвище — Галятовська):
«Уночі Ірина й Олена відкопали брата.
Загорнули в простирadlo й так несли майже вісім кілометрів» ... 191
- Ганна Сорока (дівоче прізвище — Жигар):
«Кажу до емдебіста: «Тепер буде заміна: мама лишається,
а я поїду замість неї в Сибір»..... 199
- Лідія-Олександра Тиховліз (дівоче прізвище — Джулинська):
«Одного разу подзвонила “майору Вихору” на роботу
й попередила, щоб не приходив увечері додому.
На нього планували замах» 207
- Марія Хованець (дівоче прізвище — Бойко):
«Кинули тіло сестри на фіру, прикрили соломкою
й повезли в Більшівці. Виставили під будинок МДБ» 217
- Дарія Шпиталь (дівоче прізвище — Малярчин):
«Їжу у кривівці готувала тільки вночі.
Щоб на восьму був сніданок, прокидалася о третій ночі» 224
- Стефанія Шуплат (дівоче прізвище — Боднар):
«Один бив нагайками, а інші дивилися. Кричали,
що можуть зробити зі мною, що хочуть, навіть згвалтувати»..... 231

Жінки й чоловіки націоналістичного підпілля: гендер, війна, пам'ять

Забуті героїні чи помічниці героїв?

Війну називають чоловічою справою. Поняття «хоробрості», «відваги» і «подвигу» під час збройних конфліктів приписують чоловікам, які захищають свою націю, свою територію і своїх жінок. У культурних репрезентаціях війни (фільмах, книгах, фольклорі, виставках) головними героями є чоловіки. Жінкам відводять ролі символів нації, які біологічно й культурно її відтворюють. Жінок часто зображають із дітьми або символічно зрівнюють із ними, підкреслюючи їхню вразливість і «недєздатність» під час війни. Такі образи відтворюють у суспільстві традиційні уявлення про чоловіків як героїв (активних) і жінок як жертв війни (пасивних). Вони є частиною мілітарної пропаганди, бо покликані надихати «справжніх» героїв-чоловіків на захист батьківщини і своєї родини. Уже після війни ці гегемонні образи переходять у колективну пам'ять, затінюючи реальний досвід багатьох жінок і чоловіків, який не вкладається у «прокрустове ложе» гендерних стереотипів.

Історію збройного підпілля Організації українських націоналістів (ОУН) і Української повстанської армії (УПА) теж «знають» передусім завдяки популярним чоловічим іменам, таким як Бандера і Шухевич. Мікроісторії командирів, провідників, рядових вояків і підпільників, їхніх переможних битв і гірких поразок, героїчних учинків і ганебних зрад, самопожертви в ім'я національної ідеї є домінантними в культурній пам'яті про ОУН та УПА. На тематичних виставках, присвячених загальній історії підпілля і повстанського руху, переважають зображення чоловіків на конях та пішо, в уніформах і в цивільному, зі зброєю і без. Публічний простір заповнили пам'ятники, меморіальні дошки і знаки на честь визначних чоловіків-героїв. Їхній чин ушановують у назвах вулиць, площ і проспектів. Їхні імена інструменталізують в історичних дискусіях і війнах пам'ятей. А де ж жінки? Хіба можливою була тривала ді-

яльність підпілля без тисяч жінок? Чому ж їхні репрезентації нагадують «кольоровий додаток» до чоловічої історії боротьби? Якою є пам'ять про тих жінок, які мали досвід, відмінний від досвіду «канонізованих» Ольги Басараб, Олени Теліги і Катерини Зарицької? Чи відомі імена й долі зв'язкових, розвідниць, радисток, друкарки, санітарки, пропагандистки, життя яких перевернула війна, забравши їхню молодість, здоров'я або й життя? Чому в героїчному метанаративі їм відводять другорядні ролі?

Одним із можливих пояснень цього є недооцінювання ролі допоміжних ланок в армії під час війни. Більшість жінок була залучена саме до таких структур. На шляху до їхньої військової кар'єри в УПА стояли численні неформальні та інституційні обмеження. Частина командирів уважала жінок у війську неприродним явищем, бачила в них загрозу для чоловічого братерства, бойового духу, маневреності відділів. Повстанські журнали друкували гумористичні замальовки, що висміювали прагнення жінок воювати у штанах зі зброєю. Із наближенням фронту до Західної України навесні 1944 року з'явилася низка офіційних наказів та інструкцій, які обмежували кількість жінок у повстанських загонах. Жінок потребували в селах, а не в лісах. Від них очікували тих ролей, до яких вони були призвичаєні з дитинства: матерів, дружин, доньок, котрі чекають, надихають, годують, допомагають продуктами, чистим одягом, речами, сховком, інформацією.

Жінок уважали джерелом співчуття і турботи, усього того, що традиційно асоціюють із фемінністю. Не дивно, що однією зі сфер, де жінки виглядали цілком природно і були вельми затребувані, була медична. Жінки організовували роботу Українського червоного хреста (УЧХ). Проводили медичні вишколи, заготовляли медикаменти, лікували поранених і хворих вояків, допомагали місцевому населенню. Нерідко жінки з базовою медичною освітою, здобутою на підпільних курсах, заступали лікарів, яких бракувало. Проводили складні хірургічні процедури за допомогою підручних засобів. Вони доглядали за вояками, хворими на тиф, наражаючи себе на небезпеку.

Завдяки своєму «мирному», цивільному вигляду жінки викликали значно менше підозри, тож часто виконували доручення, непосильні для чоловіків із міркувань безпеки. Вони були головними розвідницями і зв'язковими під час військово-чекістських операцій, коли чоловікам з'являтися в селах було ризиковано. Нерідко їм доручали перевезти зброю, патрони чи інший цінний вантаж

через територію, контрольовану супротивником. Вони йшли на перемовини з ворогом тоді, коли чоловіків-переговорників могли вбити. Застосовуючи свій «еротичний капітал», вони вивідували інформацію у «ворожих» чоловіків про дислокацію, кількість їхніх військ і плани. Вони переховували вояків у своїх домівках і годували їх, усвідомлюючи, що покаранням може бути заслання у Сибір.

Водночас популярна дихотомія «чоловіки-війна — жінки-мир» звужує наші уявлення про ролі жінок у націоналістичному підпіллі. Жінки були не лише очевидицями, жертвами нацистського і радянського терору, репресій комуністичної Польщі, але й акторками політичного насильства, здійснюваного ОУН. Вони не лише підтримували насильство, але часто ставали його виконавицями і співучасницями. Їх тренували бути безжальними до ворогів і не вагались знищувати їх, особливо в загрозливих ситуаціях (під час облав, затримань, боїв). Жінки збирали інформацію про «ворогів» і передавали її до Служби безпеки ОУН. Вони брали участь у допитах «ворогів» (які нерідко проводили з використанням тортур) і записували їхні свідчення. Жінки вказували на будинки, де живуть ворожі чоловіки й жінки зі своїми родинами. Вони брали участь у етнічних чистках. Жінки готували і виконували атентати¹ на офіцерів радянських спецслужб, голів сільрад, колгоспів, партійних і комсомольських осередків, радянських активістів і активісток та інших осіб, яких націоналісти оголосили зрадниками.

Отже, бачимо, що жінки в націоналістичному підпіллі виконували найрізноманітніші ролі. Ролі, які часто були відмінними від чоловічих через різні обставини (стереотипи, суспільні очікування, досвід, навички, доступ до ресурсів, інституційні обмеження, символічне значення жіночого і чоловічого тіл для їхніх сімей, спільнот і опонентів). Однак ані з погляду стратегії і тактики підпілля, ані з позицій їхніх головних противників жіночі ролі не були другорядними.

Жіночі голоси

Одним із ефективних способів подолати невидимість жінок в історії загалом та націоналістичному підпіллі зокрема є звернення до їхньої живої пам'яті. Упродовж 2016—2018 років завдяки підтримці Канадського інституту українських студій (Меморіальний фонд

¹ Замах на вбивство або вбивство.

імені Петра Чорного і Вічний фонд імені родини Юхименко) мені вдалося записати 63 біографічні напівструктуровані інтерв'ю з колишніми учасницями (58 осіб), учасниками (3 особи) підпілля ОУН і очевидцями подій (2 особи). Така статева диспропорція зумовлена тим, що основною метою мого дослідницького проекту був запис жіночих наративів. Чоловічі історії — це радше принагідні голоси, які доповнюють жіночі. Загальна тривалість інтерв'ю становить приблизно 228 годин, тобто в середньому кожне інтерв'ю тривало не менше 3,5 годин. Однак із деякими жінками я розмовляла понад тринадцять годин упродовж двох, або й трьох днів, з іншими — близько години. Такий широкий часовий діапазон зумовлений різними причинами, головною з яких була готовність жінок до спілкування. Значну роль у цьому контексті зіграв і віковий чинник. Наймолодшій оповідачці на час запису інтерв'ю виповнилося 79 років, найстаршій — 96. Але більшості було понад 90 років. Тож не всі могли підтримувати тривалу і часто виснажливу бесіду, яка спонукала до активного пригадування/забування.

Героїнями пропонованої книжки стали лише 27 жінок. На час запису інтерв'ю вони проживали у Волинській (2), Івано-Франківській (8), Львівській (12), Тернопільській (5) областях. Це регіони, де активно діяло націоналістичне підпілля та УПА і де пам'ять про них ушановують уже кілька десятиліть. Зустрічі із жінками відбувалися в їхніх приватних помешканнях. Вибір такої локації зумовлений не лише частковою втратою мобільності жінок через їхні фізичні особливості, але й їхнім бажанням бесідувати у зручній, комфортній, безпечній для них атмосфері, яка сприяла би діалогу і проговоренню різних, іноді травматичних тем.

Мої оповідачки мають різну освіту, конфесійну належність, соціальне становище, сімейний статус, політичні погляди. Проживають у містах і селах, самотньо або з дітьми, родич(к)ами чи опікун(к)ами. Більшість із них є вдовами. Вони потрапили в підпілля в різний час і через різні обставини. Когось поманило бажання пригод і цікавість. Інші шукали захисту. Хтось ішов услід за сестрою, братом чи батьком або ж коханим. Когось покликали в підпілля друзі. Деякі жінки називають ідеологічний і політичний чинник визначальним у своєму рішенні стати членами ОУН. Усі жінки розпочали співпрацю з підпіллям у молодому віці, деякі зовсім юними (15—16 років). Усі були неодруженими й не мали дітей на час підпільної роботи. Неоднаковими були їхні функції. Тут ви

знайдете історії референток (очільниць) УЧХ і жіночої сітки різних рівнів, станичних¹ і рядових підпільниць, які мали чітко визначені завдання (наприклад, зв'язок чи санітарна справа), а частіше виконували найрізноманітніші доручення. Деякі жінки жили легально, інші — напівлегально із фіктивними документами. Окремі частину свого життя провели в глибокому підпіллі, конспіруючись, постійно змінюючи псевдо і локації. Героїні книги різною мірою потерпіли від репресій радянської влади. Одна оповідачка — Ганна Іваницька — перебувала на примусовому психіатричному лікуванні у Львові та Казані. Більшість жінок була засуджена до різних термінів виправно-трудова таборів (ВТТ) із конфіскацією майна або без неї. Частина їхніх родичів загинула в підпіллі або була вислана на спецпоселення у віддалені райони СРСР. Небагатьом із опитаних жінок удалося уникнути ГУЛАГу.

Героїні книги мають різний досвід, але спільну травму мовчання про пережите, що переслідувала їх більшу частину життя. Згадувати, розповідати минуле було небезпечно для них самих та їхніх близьких. Мовчання стало стратегією захисту їхніх дітей. Проте воно не рятувало від стигми «бандерівок» і «зрадниць батьківщини», прояви якої вони відчували до розпаду Радянського Союзу. На початку 90-х років ХХ ст. усі мої засуджені співрозмовниці отримали довідки про реабілітацію, що означало й повернення права на пам'ять. Однак на зміну радянській колективній пам'яті, яка таврувала учасниць націоналістичного підпілля як бандиток, прийшла протилежна, героїчна модель, яка кардинально по-іншому і через інші причини продовжує маргіналізувати розмаїтий жіночий досвід, особливо той, що не вкладається в чорно-білі схеми.

Більшість імен 27 жінок не відома загалом. Читачі й читачки не побачать серед них знаних жіночих постатей ОУН, чий досвід уже став предметом медійного, політичного, громадського дискурсу, чії імена звучать у контексті політичних акцій, приурочених до визначних дат української історії, особливо пов'язаних із боротьбою за українську державність. Моїм задумом було надати голос передусім «звичайним» жінкам, чий досвід є менш знаним і проговореним. Нерідко їхні імена й долі є маловідомими навіть місцевим громадам чи організаціям колишніх політв'язнів, до яких вони належать. Лише двоє з 27 героїнь книги (Дарія Мальярчин

¹ Ті, що очолювали станицю — найменшу адміністративно-територіальну ланку у структурі ОУН. Зазвичай охоплювала село або його частину.

(Шпиталь) і Олександра Ковалюк (Слободян)) надрукували власні спогади за кошти меценатів. Через малий тираж їх важко знайти у книгарнях і бібліотеках. Уривки спогадів деяких жінок опубліковані у краєзнавчих, документальних збірниках або в наукових статтях чи монографіях. Лише частина героїнь книжки удостоєна заміток у регіональній пресі; про когось із них зняли короткі сюжети для телепрограм на історичну тематику. Історії деяких жінок опубліковані мною в журналі «Країна».

Основним завданням цієї книги було показати розмаїтий жіночий досвід війни крізь призму жіночих голосів. У центрі книги — розповіді жінок про них самих і про багатьох інших жінок, із якими їм доводилося жити, працювати, суперничати, боротися і виживати. Це історії їхніх мам, бабусь, сестер, тіток, сусідок, приятельок, підлеглих і начальниць, подруг із часів неволі, тюремних наглядачок та інших жінок із ворожого табору. Це розповіді про близьких жінок, випадкових знайомих чи знаних із оповідей інших. Ці історії дають змогу «почути» не лише їхніх авторок, але й тих, які не мають власного голосу, бо не пережили війни, бо замордовані в нацистських концтаборах чи в ГУЛАГу, бо загинули у кривках, бо зникли безвісти, бо не залишили власних спогадів, або ж їх уважали зрадницями, гідними лише забуття.

Важливе місце у розповідях жінок відведене також чоловікам — коханим і нелюбам, рятівникам і кривдникам, зверхникам і підлеглим, загиблим у боях і тим, хто вижив, оплакуваним і згаданим з презирством. Чоловічі образи, які зринають у пам'яті жінок, часом дуже різняться від стереотипних уявлень про незламних героїв. У жіночих історіях є чоловіки, які плачуть, тікають з поля бою або залишають напризволяще жінок і дітей під час облав. Не бракує в історіях німечних і кволих чоловіків, життя яких повністю залежало від опіки санітарок чи господинь, які їх переховували. Тут є і чоловіки, які заради порятунку одягали жіночий одяг, що за звичних обставин здавалося їм принизливим. Тож ця книга показує і те, як війна змінювала гендерні ролі, взаємини між статями й уявлення про «жіноче» і «чоловіче».

Конструювання історій

Видання складається з історій 27 жінок. Вступом до кожної з них є невелика біограма довідкового характеру, яка дає змогу скласти

загальне уявлення про нараторку. Написана на основі інформації, наданої оповідачками, почерпнутої з їхніх архівно-кримінальних справ та інших документів, а також вторинних джерел (книжок, статей). «Тіло» (основна частина) історій має форму мозаїки і складається зі жмутків спогадів жінок, написаних від першої особи. Вони проілюстровані світлинами з домашніх архівів нараторок і їхніми портретними фото, більшість із яких зроблена під час запису інтерв'ю.

Кожна історія в цій книжці є кінцевим продуктом спільної роботи двох суб'єктів — інтерв'юєрки й оповідачки. Інтерв'ю розпочиналося з вільної розповіді жінок про їхній життєвий шлях. Далі їм було запропоновано відповісти на уточнювальні запитання, а також — на низку запитань із заготовленого питальника, поділеного на різні тематичні блоки. Утім такий алгоритм роботи не був імперативним. Окремі жінки відмовлялися від наративної частини, бажаючи одразу перейти до робочого формату «питання-відповідь». Також жінки зберігали за собою виняткове право відмовитися обговорювати певні проблеми, або ж ініціювали розмови на теми, не означені в питальнику. Це давало їм широкий простір для самовираження. подекуди розповіді жінок виходили за межі об'єкту дослідження. Нерідко до них вкрадалися думки про сучасну політичну ситуацію, окремих політичних гравців, війну на Донбасі, думки про щоденне життя, друзів і близьких. Ці роздуми мали характер інтимних переживань, не призначених для оприлюднення, тому не стали частиною історій у цій книжці.

Оповідачки знали, що їхні історії зберігатимуться у формі аудіозапису і будуть використані в наукових та просвітницьких цілях. Тож дехто із жінок відчував деяке емоційне напруження, боячись сказати «зайве», «неправильне», «непотрібне». Це виливалося у прохання вимкнути диктофон, стерти окремі шматки розмови, не оприлюднювати певні її уривки чи якусь інформацію в них. Під час запису інтерв'ю доводилося робити паузи (особливо, коли йшлося про «чутливі» теми), повертатися до різних аспектів розмови, щоб з'ясувати окремі деталі і реконструювати події, описувані нараторками, або переконатися в тому, що сказане ними є зрозумілим і правильно інтерпретованим. Викликом також було стимулювати жінок до розповіді про них самих. Було очевидним, що частина жінок не при звичаєна до артикуляції свого досвіду крізь призму особистих переживань, уважаючи його

менш значущим порівняно з «великими» політичними подіями чи діяльністю відомих чоловіків — провідників і командирів, яких вони знали в підпіллі. Ми разом намагалися відійти від політичної історії, наповнивши розповіді «простими» людьми, чоловіками і жінками, які жили в непрості часи.

Результатом моєї співпраці з оповідачками стали тексти. Головний зміст цих текстів сформовано за двома найважливішими принципами: важливістю для самих нараторок інформації, яку вони хочуть «сказати», і фокусом на воєнному повсякденні жінок і чоловіків та їхніх стосунків в умовах екстремального насильства. Уривки спогадів викладені у хронологічній послідовності, хоч окремі з них неможливо точно датувати. Далі із цими текстами знайомилися оповідачки. Дехто з них уносив свої корективи щодо форми та змісту написаного. Нерідко жінки шкодували про сказане і просили видалити інформацію, яка, на їхню думку, може зашкодити їхній репутації, інтересам близьких, знайомих людей чи похитнути усталені погляди на ту чи іншу історичну подію.

З одного боку, такий алгоритм конструювання текстів дає змогу оповідачкам формувати кінцевий продукт, відповідний їхнім інтересам (що загалом узгоджується з етичними засадами дослідження). З іншого боку, він істотно проблематизує значення цих спогадів як усного історичного джерела, але не спростовує їхню цінність як мемуарної літератури. Отже, викладені в цій книжці історії жінок зібрані за методикою усної історії, але не є усними історіями в академічному розумінні. Коротко кажучи, пропонувані читач(к)ам тексти не є дослівною транскрипцією ані цілої усної розмови (із запитаннями і відповідями), ані окремих її частин. Це радше уривки спогадів жінок, написаних на основі їхніх усних історій і узгоджених із ними. Мова текстів адаптована для широкої аудиторії.

Необхідність такої редакції зумовлена різною наративною компетентністю оповідачок та їхнім освітнім і культурним рівнем. Діалектизми пояснені в коротких примітках у тілі тексту. Такий формат викладу спогадів обрано після консультації з інформантами і з метою зробити їхній досвід видимим і почутим не лише професійними істориками, але й пересічними читачами, які мають загальні, фрагментарні уявлення і знання про українське націоналістичне підпілля.

Героїчний наратив і лінії мовчання

Пропоновані читач(к)ам історії презентують спогади особливої групи жінок, багато з яких були записаними членками ОУН і досі поділяють засади націоналістичної ідеології. Після розпаду Радянського Союзу вони приєдналися до ветеранських об'єднань колишніх учасників і учасниць підпілля ОУН та УПА. Ці організації ставили за мету відновити «правду» про їхню боротьбу за незалежність України і домогтися належного пошанування їхнього чину на загальнодержавному, а не лише регіональному рівні. Цього було досягнуто навесні 2015 року через ухвалення відповідного «меморіального закону», який ліг в основу нової національної формули пам'яті про ОУН і УПА. Ця формула покликана примирити різні пам'яті, які мирно і не дуже мирно співіснували в незалежній Україні. В її основі — героїчний міф про безкомпромісних і жертвних борців за свободу українського народу. У цьому міфі є конкретні герої і лиходії, а все, що може розмити відмінність між ними, заретушовано, ігноровано і замовчано. Герої не можуть бути катами, вони лише жертви, усі їхні діяння — способи самозахисту. Колективна невинуватість героїв виправдовує віктимізацію ними «Інших» і «Чужих».

За задумом державних агентів пам'яті, цей міф покликаний не лише відновити «історичну справедливість», але й мобілізувати українське суспільство на боротьбу із сучасною російською агресією, пропонуючи зразки подвигів і самопожертви. Однак, як свідчить практика запису усних свідчень, цей міф дещо звужує межі можливостей для відвертої розповіді про події, які не вписуються в героїчний канон. Одна з моїх інформанток, розповідаючи про напад бандерівців на польське населення в її рідному селі, уточнювала: «Чи можна про це говорити?» Інша оповідачка, яка обіймала керівні посади в підпіллі, висловила ідею про потребу створення спеціального державного органу, який не допускати поширення негативної інформації про УПА. Ще одна жінка під час розмови риторично запитала: «Чому всі мають героїв, а наші всі погані?» Далі вона наголосила, що зумисне не розповідатиме того, що може кинути тінь на підпілля.

Наскрізне бажання більшості моїх оповідачок дотримуватися героїчного канону оповіді було вагомою перешкодою для розмов на незручні, дражливі теми, як-от: співпраця українських націона-

лістів із нацистською Німеччиною, участь окремих членів ОУН у нацистських злочинах проти людяності, Голокості, організація етнічних чисток проти поляків. Значним викликом для героїчного нарративу була тема насильницьких практик ОУН та УПА щодо цивільного українського населення. Зокрема, це — і стриження дівчат за любовну переписку із червоноармійцями чи вагітність від «москаля», і биття палицями (буками) «за язик» чи участь у виборах, і ліквідація окремих «ворогів» або ж застосування колективної відповідальності до їхніх дружин/чоловіків, дітей і найближчих родичів. Жінки намагалися уникати розмови на ці теми або ж пояснювали екзекуції «складними умовами війни», помилками, надживанням владою і наявністю провокаторів у середовищі підпілля, які інспірували невинуватий терор. Провокаторами жінки називали радянських агентів, масово інфільтрованих у підпілля після встановлення радянської влади в Західній Україні 1944 року. Помітно, що чимало «спогадів» про діяльність радянської агентури оповідачки «запозичили» з документальних збірок, мемуарів інших людей чи книжок. З одного боку, ці спогади стали універсальним інструментом виправдання вбивств місцевих мешканців та їхніх сімей за підозрою у співпраці зі владою або лояльному ставленні до неї («такі були часи», «не знати було, кому вірити», «ми тюрем не мали», «що було робити, як вона видала криївку і там хлопці погинули»). З іншого боку, апелювання до радянської агентури, дало змогу деяким оповідачкам узагалі заперечувати причетність «справжніх» членів ОУН до терору населення («то не наші хлопці», «то перебрані», які «робили під маскою бандерівців»). Одна з інформанток, яка проживає на Івано-Франківщині, запевняла, що «під Москвою були спеціальні школи, де агентів навчали української мови і звичаїв, а українські дівчата вишивали їм сорочки». Таку історію я почула від іншої жінки з Тернопільщини. Тільки спецшколи в її уявленні перебували «під Харковом». Додамо, що дехто з респонденток, сестри, батьки, брати яких, імовірно, стали жертвами терору з боку Служби безпеки ОУН, також пов'язує їхні смерті із провокаціями радянських агентів. Для них — це адаптаційна стратегія, яка дає змогу жити з болісним минулим.

Шпигуноманія була вагомим чинником підпільного повсякдення («усюди була зрада»). Вона не обмежувалася тотальною недовірою одне до одного чи взаємними звинуваченнями у співпраці зі владою. Її наслідком були періодичні чистки всередині

підпілля або фізична ліквідація тих, хто вийшов із повинною. Їх уважали нестійкими і слабкими, зрадниками національної ідеї та організації. Стигматизація тих, хто добровільно здався владі й уникнув ГУЛАГу, донині існує в середовищі політв'язнів. Одна з моїх співрозмовниць на псевдо «Зелена» стала активною діячкою ОУН ще в міжвоєнний період. У час найскладніших боїв організовувала медичну допомогу повстанцям у Карпатах. Однак через підозру у «зраді» її відсторонили від керівної посади. Наступні п'ять років вона переховувалася від одних підпільників, які хотіли її смерті, і співпрацювала з іншими, яким довіряла. Крім того, над нею постійно висіла загроза арешту. Зрештою, після втрати всіх зв'язків вона розпочала нове життя під вигаданим ім'ям. Вийшла заміж. Народила сина. Проте минуле наздогнало. Її матір і сестру арештували. Для їхнього порятунку вона вийшла з повинною. Це рішення було одним із найважчих і найдраматичніших у її житті. Його наслідки відчуває досі. Жінка зізналася, що час від часу деякі з політрепресованих в'їдливо запитують її: «Який твій лагерний номер?»

І навіть ті жінки, які каралися у сталінських таборах, але мають досвід вербування радянськими спецслужбами у період своєї підпільної роботи, бажають залишити це в таємниці. Як засвідчують радянські документи, одна з моїх інформанток двічі в різний час давала підписку про співпрацю з НКВС. Чекісти не були вдоволені її роботою. Вона не давала їм жодної інформації, яка б мала оперативну цінність. Отож, її заарештували і засудили. Утім усі мої спроби розпочати з нею розмову на цю тему зазнавали невдачі. Мовчання в такому разі примітне ще тим, що ця оповідачка поділилася історією про свій досвід сексуального насильства під час радянського слідства. Для неї особисто ця тема є менш табуованою, аніж питання політичних контактів із ворогом.

Героїчний наратив став пасткою для індивідуальної пам'яті жінок щодо різних вимірів їхнього підпільного повсякдення. Один із них стосується тілесності й сексуальності. Сексуальні домагання у війську були і є однією з вагомих проблем багатьох армій світу. Націоналістичне підпілля і партизанка в цьому контексті не є винятком. Превентивні заходи керівництва ОУН і командування УПА (виховні гутірки, попередження, сепаратне проживання хлопців і дівчат або ж усунення останніх із відділів) не завжди давали бажаний ефект. Жінки були жертвами різних форм гендерно-базо-

ваного насильства (від непристойних жартів і неприємних доторків до згвалтувань). Деякі чоловіки в підпіллі очікували від підлеглих жінок сексуальних послуг або ж спеціально підбирали машиністок із розрахунком на те, що вони стануть їхніми коханками. У ситуації асиметрії влади частина жінок не могла протистояти такому тиску. Проте були сміливиці, як-от Олена Андрущак («Орися»), яка відхилила інтимну пропозицію свого зверхника, після чого він забрав у неї зброю й наказав покинути криївку. Рік вона переховувалася самотужки, без зв'язків із підпіллям, і цей період, за її словами, був гіршим за час перебування в ГУЛАГу.

Однак не всі мої співрозмовниці готові були до таких одкровенень. Частина з них усіляко намагалася оминати тему сексуального насильства з боку «своїх» як щодо учасниць підпілля, так і щодо «цивільних» жінок. Інші казали, що ніколи не чули про такі випадки. Деякі наголошували на жорсткій дисципліні в УПА й відповідальності командирів, а подібну інформацію називали провокацією тих, хто хоче дискредитувати бандерівський рух загалом. Окремі жінки на запитання «Чи мали Ви досвід неприємних залицянь від когось із хлопців?» відповідали категоричним «Ні». Однак згодом у їхніх розповідях виринала низка фактів сексуальних домагань як щодо них самих, так і щодо інших жінок підпілля. Причому ці історії з'являлися в абсолютно несподіваних контекстах. Наприклад, розповідаючи про свій побут серед вояків, колишня медсестра УПА сказала, що надавала перевагу військовій формі і короткій стрижці. Коли я запитала чому, адже абсолютна більшість сільських дівчат носила довгі коси, вона відповіла, що боялася бути згвалтованою. Маскулінний вигляд, на її думку, міг віднадити чоловіків, спраглих жіночого товариства. Інша оповідачка розповіла, як уночі в її кімнату зайшов повстанець, одягнутий лише в білизну. Приліг біля неї, торкався її і намагався поцілувати. Вона закричала й погрожувала скаргою його зверхникові. Жінка відмовилася публікувати цю інформацію, назвавши її «інтимною пригодою», не вартою уваги, хоча наміри хлопця і форма їх вираження свідчать про серйозну загрозу для інтимної недоторканості жінки тієї миті. І цю загрозу, найімовірніше, вона чітко відчувала, що й засвідчили емоції, які супроводжували її розповідь.

Мовчання жінок у таких випадках можна пояснити різними причинами: соромом, почуттям провини, способом уникнути неприємних спогадів чи звинувачення у провокуванні ґвалтівника.

Є інші мотиви. Високий рівень самоцензури жінок у цих питаннях зумовлений бажанням не говорити погано про «своїх». Це правило вони вивчили ще за часів підпілля, де критику, особливо керівництва, могли розцінити як зраду й агентурну діяльність з усіма відповідними наслідками, зокрема й летальними для критиків. Отже, набута лояльність жінок до групових цінностей, невід'ємною частиною якої є (не)формальна заборона на поширення негативної інформації про групу, донині перемагає їхнє бажання говорити про власну травму. До того ж жінки, які є громадськими активістками, стають «голосом» і репрезентантками їхніх груп на мітингах, демонстраціях, урочистостях із нагоди державних свят. Вони пишаються своєю місією донести колективну правду, яка не може бути плюралістичною, а тим паче контроверсійною.

Попри наявність багатьох ліній мовчання в жіночих нарративах вони є унікальними свідченнями про життя і смерть, радість і відчай, втрати і здобутки, що їх пережили жінки й чоловіки під час Другої світової війни та десятиліття після неї. Репрезентовані історії можуть шокувати, дивувати, спричиняти почуття незгоди в читачів і читачок, дисонувати з їхніми історичними знаннями або уявленнями про історичну правду і(або) справедливість. Однак залишити байдужими ніяк не можуть.

Марта Гавришко

ГАННА БІГУН

(дівоче прізвище — Духович):

«Вибрала криївку, бо залюбилася у Василя.

А він мав жінку і двох дітей.

Був нещасливий. Повісився»

Народилася 1 жовтня 1925 року в селі Крилосі (нині — Галицький район Івано-Франківської області). Мати Анастасія Мельничук була громадською діячкою, батько Пилип Духович — січовим стрільцем. Подружжя мало ще трьох дочок: Олену, Славу і Матрону. Закінчила вчительську семінарію у Станіславові¹. Працювала вчителькою молодших класів. Членка Організації українських націоналістів. Вишкіл проходила в селі Блюдники Галицького району. Згодом пройшла вишколи радисток і телеграфісток у Карпатах. Була в сотні УПА «Благого». Мала псевдо «Уляна» і «Наталка». Другого квітня 1946 року арештували. За п'ять місяців військовий трибунал військ Міністерства внутрішніх справ Станіславської області засудив до 10 років позбавлення волі і до п'яти років обмеження громадянських прав² із конфіскацією майна. Матір і наймолодшу сестру вислали на спецпоселення до Караганди в Казахстані. Покарання відбувала у Воркуті. Там познайомилася з майбутнім чоловіком — політ'язнем Іваном Бігуном. Після звільнення подалася з ним до Караганди.

¹ Зараз Івано-Франківськ. (Тут і далі прим. авт., якщо не зазначено інше).

² Не можна голосувати, обіймати посади в органах влади.

*Ганна
Духович
(ліворуч)
з подругою.
Воркута.
1950-ті рр.*

У 1961 році після смерті чоловіка переїхала до міста Першотравенська на Дніпропетровщині. 20 років працювала на шахті. У 90-х роках ХХ ст. оселилася в Бурштині на Івано-Франківщині. Має трьох синів — Тараса, Ігоря та Михайла, чотирьох онуків і п'ятьох правнуків.

Після проголошення відновлення української державності у Львові влітку 1941 року в нашому селі зібрали всю молодь і відправили у вишкільний табір у сусідні Блюдники. Було дві чоти: хлопців і дівчат. Два місяці тренувалися фізично, вивчали військову справу, історію та культуру. Зброї не мали. Замість неї повидавали метрові палиці. Спали у триповерховому панському домі чи в сільських хатах. Вечорами палили ватру, читали вірші і співали. Дівчатам наказали пошити спіднички з білого лляного полотна і білі вишиті сорочки. Як гуси ходили. Коли заняття в таборі скінчилися, наказали розходитися й чекати виклику.

У березні 1944 року прийшли до мене додому два кур'єри. Сказали: «Збирайся, на тебе чекають». Забрали на одномісячні курси в село Милування. Їхали підводою, дорогою підібрали ще

кількох дівчат. Одна відпросилася, бо була єдиною донькою в батьків. На курсах нас було близько двох десятків. Лише Оксана була заміжня. «Доктор» учив прокладати телефонні лінії на полі бою, «Кирило» читав лекції про роботу апаратури. Лейтенант Червоної армії на псевдо «Данило» розповідав про способи зв'язку у війську, а «Гаврило» читав лекції з електротехніки. Поселили нас у селянських хатах, в одній облаштували ідальню. Прокидалися рано. Після зарядки, пробіжки і сніданку починалися заняття. Тривали до вечора. Робили перерви на обід і вечерю. Перед кожним прийомом їжі молилися. Коли курси скінчилися, нас вивели безпечними місцями під охороною.

На курсах телефоністок зі мною була однокласниця Теодозія. Потім вона працювала в жіночій сітці ОУН у селі Крилосі. Була дуже суворою керівницею. Даючи завдання — пильнувала, щоб його добре виконали. Як щось їй не подобалося, то могла суворо покарати дівчат. Трохи жаль на неї мали.

Підпільниця Анна не боялася арешту, бо її батько служив у Червоній армії. Могла вільно ходити селом. Однак вибрала кривку, бо закохалася у Василя. А він мав жінку і двох дітей. Його дружину Ірину вивезли в Сибір, а Василеві вдалося якийсь час переховуватися. Та врешті і його арештували. Уже після таборів він приїжджав до Анни в Крилос. Був нещасливий. Повісився.

У Крилосі був великий, багатий монастир. Сестри-служебниці опікувалися дітьми. Не лише сиротами, а й тими, хто мав батьків, бо був голод. Організовували захоронки¹. Зранку дітей до них приводили, а ввечері забирали по домівках. Я помагала там деякий час. Звідти забрали на ще одні підпільні курси.

У травні 1944 року викликав «Кирило». Сказав, щоб ішла на 6-місячні курси телеграфістів. Після них мала відбути в розпорядження обласного проводу ОУН. Якийсь час навчання проходило в селі Завадка на Калущині. Поселили у крайній хаті. Окрім мене, були дівчата: «Орися», «Калина», «Василина», «Віра». Мали і двох хлопців — «Іскру» й «Орла». Вони тільки-но приїхали з Німеччини, де працювали.

Наші курси перемістилися до села Липа на Болехівщині. Керував школою «Кирило». Учили різні системи зашифрування і способи визначення ключів, які складалися з дев'яти цифр.

¹ Дитячі садки.

Спочатку не мали апаратури, тож сиділи над теорією. Потім видали шість переносних радіостанцій, переважно угорських. Зберігали їх у чемоданах. Учили також збирати і розбирати карабіни, стріляти, кидати гранати. Особистої зброї не мали.

Серед викладачів на вишкoлі радіотелефоністів були східняки «Микола» і «Віра». Вони були в групі радянських диверсантів, яких висадили в селі Блюдниці. Повстанці групу розстріляли, а їх узяли в полон із радіостанцією «Север». «Микола» і «Віра» погодилися працювати в УПА. Жінка була хитрою і підступною. Могла з дівчатами не розмовляти, хоча спала з нами в одній stodолі. Проте на уроках усе добре пояснювала. «Микола» був приємніший. Уранці завжди ходив із хлопцями вмиватися до потічка. Пізніше наші їх обох убили. Про «Віру» казали, що передавала розвіддані ворогу.

Жили в господарстві в одного заможного чоловіка. Дівчата спали у великій stodолі, хлопці — у коморі. Мали синні матраци і коци¹. Їли в будинку. Туди щодня приходили селянки й готували нам. Заняття відбувалися в іншій stodолі, де була апаратура. Її суворо охороняли. До неї треба було йти через кладку над ровом. Після уроків дозволяли погуляти лісом. Щонеділі ходили до церкви.

Недалеко від нас була розташована старшинська школа УПА «Олені». Було там кілька сотень хлопців. До нас вони майже не приходили, а ми їздили до них на свята вузькоколійкою. Хлопчину-сироту років 13 кликали «Снігурчик». Його всі любили. Був такий слухняний. Ним опікувався «Поль». Був інструктор «Зміюка» — ходив із двома здоровими псами. Сотник «Боровий» слабував на ноги. Лікар «Максимович» був євреєм. Було багато радянських офіцерів. Потім багатьох із них постріляли, наприклад, «Дніпрового» і «Березу».

Молодий і гарний сотенний «Ромко» був ловеласом. Поводився, як міський хлопець: відкрито приставав, міг сказати щось сороміцьке й неприємне. Зв'язкова «Галина» від нього ховалася, бо дуже до неї залицявся. Подруга «Лариса» їй радила: «Дай йому в зуби, та й по всьому!»

Коли лінія фронту стала наближатися, нас евакуювали. Закріпили до нашої групи угорського військового на псевдо «Ер-

¹ Вовняні ковдри.

Ганна Бігун

*Усі портретні
фото героїнь
книги зроблені
Мартою
Гавришко,
якщо не зазна-
чено інше*

местер». Перейшли радянсько-угорський кордон. Приїхали в село Воловець. Зупинилися в готелі. Їли в ресторані. Упродовж тижня вчилися на зумері приймати й передавати інформацію.

Опікувався нами «Голубенко». Ходив в уніформі угорського капітана. З нами говорив українською, добре знав угорську. Яюсь через стрільянину не могли їхати далі — усі були у відкритих вантажних машинах. Він пішов на переговори. Вогонь припинили. Ми поїхали далі. Зупинилися в селі Сваляві. Ми з дівчатами жартували, коли підійшли двоє красивих хлопців у широких білих штанях, вишитих сорочках і капелюхах. Попросили заспівати їм. Тут з'явилася поліція. Викликали «Голубенка». Він пояснив, що нас нібито везуть на роботу в Німеччину. Потім влетіло від нього. Охоронців наказав змінити. Поїхали далі.

У Сваляві в казармі пробули 15 днів. Охороняли нас два угорські жандарми. Супроводжували в їдальню і назад. У порожніх кімнатах розмістили дві рації. Курсантки проводили між ними радіопередачі. Згодом «Соню» і «Ларису» повезли машиною кудись на завдання. Нам не сказали.

У зруйнованому війною Хусті поселили нас у покинутий будинок — із величезною ванною. Ми, сільські дівчата, такої

ніколи не бачили, тому банні дні влаштовували часто. Практику проходили в полі за містом. Возили туди машиною. Нас розбили на групи. Кожна складалася з радистки і хлопця-помічника, який носив і розкладав антену й живлення. Вибирали не грубих, щоб легко залізали на дерево, коли треба. Апарат я носила сама на спеціальних ременях. Не мала права комусь передавати. У вільний час влаштовували екскурсії містом. Розказували про проголошену 1939 року Карпатську Україну. Показували магазин, де люди купляли тканину на українські прапори.

Коли пробивалися в Карпати до повстанців, падав сильний дощ. За ніч дісталися до сотні «Благого». Командир був незадоволений, що прислали дівчат. Кричав до одного: «Я тебе просив дати радиста-чоловіка. Ти казав: нема. А тепер присилаєш дівчат, щоб я їх хоронив?» Із сотнею довго рейдували. Перші кілька днів із їжі мали тільки цукор. Пересипали ним назбирані в лісі чорниці. Потім добралися до Чорного лісу. Місцеві приносили домашню їжу. До їхніх хат ходили митися й перепочивати.

Поблизу села Липа наша сотня натрапила на червоноармійців. Почався бій. Падали поранені і вбиті. Нам наказали ховатися. Тікали під охороною. Радистками дуже дорожили, бо багато грошей і часу витратили на наше навчання. Коли тікали, згубили передавач і живлення для радіостанції.

Треба було перейти річку Свічу, а я плавати не вміла. Посадили верхи на коня. Упала у воду. Ледь вибралася на берег.

У селі Глибівка¹ в жовтні 1944 року повідомили, що дівчата мають іти додому, а хлопці — у боївки. Переходила ліси, річки на дубових колодах перепливала. Мама руки заломила: «Боже, дитино, як ти дійшла?»

Улаштувалася на роботу в школу свого села. Учителювала в молодших класах. Була активісткою, у виборній комісії сиділа, але контактів із підпіллям не поривала. То перекладала підпільників через село, то передавала записки. На прохання «Кирила» позичила у священника книгу з електрики й передала йому кур'єром. Усе чекала, що викличуть назад.

Уночі повісили в Крилосі дівчину Стефу. Прикріпили табличку «За зраду!». Зранку в неділю люди йшли до церкви й диви-

¹ Богородчанський район на Івано-Франківщині.

лися на неї. Усіх страчених сексотів¹ і агентів хоронили на так званому холерному цвинтарі. Там покоїлися померлі від холери.

Мене довго знайти не могли, бо мала поширене прізвище.

Одного вечора прийшов син директора: «Пилипівно, тікайте, бо по вас приїхали». Утекла до своєї бабці. Утім вийшло, як у приказці: з-під ринви, та на дощ. Рано військові з'явилися у нашій хаті. Наймолодша сестра непомітно вислизнула, через річку перейшла, аби попередити, щоб я тікала. Та не було куди. Коли солдати по мене прийшли, вуйко сказав: «То моя сестра Мельничук Анна». Вийшли у двір. А там стоїть односельчанка Марта. Сказала, що моє справжнє прізвище Духович. Солдати вернулися: «Давай, сестричко, збирайся». Навіть узутися не дали. Дорога була шутрована². Солдати з мене сміялися: «Що, коле?» Коли привели додому, влаштували там обшук. Знайшли пісенник і листи до підпільниць. Один солдат пошепки порадив: «Одягайся тепло, бери чоботи».

1 Від рос. «секретный сотрудник» — таємні співробітники радянських спецслужб.

2 Покрита щепенем.

СОЛОМІЯ ВЕНГЕР

(дівооче прізвище — Пасічник):
«Вивели мене на подвір'я і почали бити
прикладами. Коли впала на сніг —
копали, де попало»

Народилася 1 березня 1927 року в селі Богатківці Тербовлянського району на Тернопільщині в селянській родині Анни Федик та Ониська Пасічника. У Соломії були ще сестри Марія, Євгенія і три брати — Михайло, Василь, Мирон. Закінчила сім класів школи в рідному селі. Із 1944 року була членкою Юнацтва ОУН¹. Мала псевдо «Ліщина». Жила легально і співпрацювала з підпіллям: була розвідницею і зв'язковою. Двічі її затримувала радянська влада. Уникнула арешту й ув'язнення. Брат Михайло на псевдо «Дуб» загинув у підпіллі 1947 року. Місце поховання досі не відоме. Братів Василя, Мирона і сестру Марію вислали в Читинську область, РРФСР (селище Руднік Кадала). Там прожили 12 років. У червні 1947 року вийшла заміж за ветерана Онуфрія Венгера. Народила двох дітей — Богдана і Ганну. Працювала в колгоспі, на торфопідприємстві в Купчинцях, на молокозаводі в Тернополі. Чоловік помер 1977 року. Передчасно 2005 року пішла із життя донька Ганна, яка хворіла на цукровий діабет. Зараз Соломія проживає в місті Тернополі.

За совітів порядки змінилися. Приїхали вчительки-східнячки. Говорили українською. Люди стали бідні. Не було у що взути-

¹ Молодіжна гілка Організації українських націоналістів.

*Соломія
Венгер зі
своїми дітьми
Богданом та
Ганною.
Богатківці,
Тернопільщи-
на. Поч.
1950-х рр.*

ся. У наш сільський магазин завозили тільки горілку, калосі й цукерки. Почали вивозити в Сибір мазурів¹, а з наших — солтиса² Чикиту, його жінку й сина. Арештували Юрія Пронишина, братів Івана і Михайла Гуменюків, Дем'яна Венгера. Хоч їх невдовзі випустили, але їхні сім'ї вислали в Сибір.

Більшовики як тікали, то пограбували читальню і кооператив. Склеп³ розбили, усе забрали. Розстріляли двох чоловіків, які йшли з поля додому: Мирона Пасічника і Василя Гуменюка. Ми чекали німців. Ніхто не знав, які вони, але тішилися, бо думали, що буде інакше. На читальню почепили синьо-жовтий прапор. Німецькі солдати були високі, тонкі, у білих сорочках із позакочуваними рукавами. Люди їм виносили молоко. Хто знав німецьку, говорив із ними.

Я ходила до читальні. Часто збиралися там після Служби Божої. Нам розказували історію України Грушевського. Учили

1 Поляків.

2 Голову сільської ради.

3 Магазин.

дівчат робити різні вправи — рушниками і серпами. Усі мусили мати українські строї, малинові хустинки. Співали пісню: «Ти, юначе, живи сам собою / В кожний мент будь готовий до бою / Твій рідний край в неволі, у кайданах / Росить кров у незгоєних ранах...» Я входила до «Січі». Ходила в мазепинці. Нас вишколювали в лісі. Заняття проводив Тарас Гуменюк. Потім німці то все позакривали.

У селі був дуже гарний хор, на чотири голоси. На Великдень люди ставили кошики навколо церкви. Священик ходив у гарному вишитому фелоні. Грав духовий оркестр. Хористи у вишитих сорочках. Як заспівають «Христос воскрес!» — душа радіє. Яка то була веселість! На Йордан теж грали і співали. Весь народ збирався біля ріки Стрипи. Пускали голубів.

Гамер був великий майстер, столяр, робив гарні меблі. Як німці почали всіх бити, то він урятувався, а його жінку й дітей побили в Козові. Дерко, каліка на ноги, і Рейза, кравчиня, мали магазин тканин, то їх, певне, теж побили. Епка ходила до школи з моєю сестрою. Її не стало.

Хто не здав контингенту¹, того сильно били і не давали пеклювати². Особливо діставалося бідним. Ми мали велику господарку, сім гектарів поля. Мій тато завжди все вчасно здавав. Та одного разу прийшли повторно. Забрали всю пшеницю, гречку, овес, ячмінь, які ми лишили на насіння, фураж. Усе повантажили на фіру й повезли. Говорили, що то свої таке роблять. Потім люди розказували, хто в селі тую нашу гречку змолов і крупи їв. А ми не мали. Добре, що стрий, татів рідний брат Іван, мав 40 моргів³ поля. Нам помагав.

Мою 17-річну сестру Євгенію вивезли до Німеччини, хоча не мали, бо ми були великі господарі. Здавали великі податки. З її листів ми дізналися, що попала до бауера⁴. Косила косаркою, рубала дрова, робила все в господарстві і так зносила одяг, але

1 Продуктовий податок.

2 Молотити зерно.

3 Застаріла одиниця вимірювання площі земельних наділів.

4 Від нім. *Bauer* — фермер, селянин.

господар нового не давав, хоча мусив. Тоді моя мама поскаржила-ся в Арбайтзамт¹, і її перевели в інше господарство, ближче до території Польщі. Там жила жінка із двома хлопчиками. Її чоловік був на фронті. Через каміння в жовчному вона померла. Діти були ще малі, дошкільного віку. Тому батько дітей просив мою сестру пильнувати тільки їх, господаркою не займатися. Коли руські наступали, він приїхав, нагрузив фіру продуктами, забрав її, дітей і поїхав углиб Німеччини. Так вона опинилася в таборі для переміщених осіб. Познайомилася з Ярославом, майбутнім чоловіком, із-під Стрия, колишнім дивізійником². Із ним виїхала до Америки. Народили троє дітей. Там вони й доживали віку.

Підпільники заготовляли спирт. Раз зимою 1943 року поїхали в Підгайці трьома фірами, узяли спирт і повезли в село Ішків. Однак за тим підглянув поляк Рогальський. Мав образу на наших хлопців, бо вони хотіли забити його батька. Тому й замельдував³ у поліцію. Приїхали німці машиною з вівчарками. Обступили село. Мали список із шести осіб. Забрали Володимира Бойка, Йосипа Островського, Івана Гуменюка, Ілька Процишина, Дмитра Линду, Костю Кравця. Рано одна з дружин узяла коні, запрягла в сани. Зібрала решту жінок і повезла до їхніх арештованих чоловіків. Коли приїхали до Бережан, їм сказали, що вдосвіта всіх забрали в Рогатин, на розстріл. То та жінка так гнала кінями, що «запалила»⁴ їх: одна конячка впала на дорозі. Нарешті доїхали до міста. Чоловіків якраз вишикували на цвинтарі. Позганяли людей дивитися. До тих шістьох приєднали якогось 14-річного хлопця. Він дуже боявся й обійняв одного з арештованих, старого Процишина. Так вони разом і впали від куль. Тоді мали стріляти ще матір із донькою з Ішкова, у яких повстанці ховали спирт. Але їм фольксдойчер⁵ порадив тікати поміж люди, бо в натовп стріляти не будуть. Так вони і зробили.

Кілька місяців фронт стояв над рікою Стрипою. Радянські солдати підїхали до села босі й обдерті. Один офіцер їхав на коні

1 Служба праці.

2 Учасник дивізії Ваффен СС «Галичина».

3 Доніс.

4 Фізичне виснаження коней, іноді з летальними наслідками. Подібний вираз «загнані коні».

5 Від нім. *Volksdeutsche* — етнічні німці, які жили за межами Німеччини.

взутий у жіночі чоботи на високих обцасах¹, а замість сідла мав подушку. Коли кінь біг підтюпцем, за ним курилося пір'я. Нас евакуювали у Скалатський район. Ми забрали із собою худобу. Наше село майже повністю було зруйноване. Уцілили лиш деякі хати, накриті бляхою. Наша хата зі стодолюю згоріли. Не було із чого будувати нову. Не було де тримати худоби. Осіли на хуторі Сіножата, за сім кілометрів від села, у мого двоюрідного брата Івана. Його жінку Юлію забила міна, коли вона їхала з односельчанкою Максимихою та її 10-річною внучкою на фірі. В Івана на руках лишилися двоє малих дітей. У його родині ми жили два роки. До нас на хутір приходили «Жар», «Стрийко», «Максим». Посилали мене в розвідку.

У вересні 1944 року наші хлопці розбили у Струсові тюрму. Був великий бій. Привезли мені на фірі раненого в плече повстанця. Провідник «Боян» каже: «Беріть пляшку води, сідайте на бричку і везіть його, самі знаєте де». Повезла до медсестри Ганни Крупницької. Вона ж відправила їх до підпільної шпитальки. Через кілька місяців ми довідалися, що її хтось видав, і там загинули не тільки той ранений, але й охоронець і санітарка Ганна Чиж. Перед смертю, казали, вона розплела косу, бо була ще дівчина. Богатківські люди викопали велику могилу для них на цвинтарі. Батьки Ганни боялися йти на похорон, щоб їх не вивезли до Сибіру. Потім за них уступився їхній син, червоноармієць. А того зрадника, який видав криївку, наші зловили і замордували.

На Стрітення 1945 року прийшов брат Михайло додому з Карпат. Аж тут на наше подвір'я заїжджають сани більшовиків. Брат із хати вибіг, кинув шинель за стодолюю і почав утікати. А вони йому стріляють попід ноги. Дивлюся, упав Михайло. Думала забитий. Прибігаю до хати, розказую. Мама надягає на себе хустку, бере тата — і біжать до сусідів. А сестра й собі тікати. Одна я лишилася в хаті. Заходять більшовики, показують шинель і питають: «Хто тікав із хати? Твій ухажор?» Казала: «Не знаю». Вивели мене на подвір'я і почали бити прикладами. Коли впала на сніг — копали, де попало. Наказали запалити хату. Я почала просити, щоб того не робили, бо хата не наша, господар на фронті. Заспокоїлися. Але

¹ Підборах.

стрибки¹ почали виносити все, що бачили: подушки, перини, покривала, ложки, годинник, вишиті блузки, сорочки, навіть шнур забрали, яким снопи прирублювали. Запрягли наші коні до воза і то все повезли. Із собою ще забрали наші дві корови і свиню. Мене тим часом повели до школи в сусідній хутір Весолівка. Там допитували. Почали мене бити головою до стіни і копати. Тоді наказали взутися і зняти куртку. Розвернули обличчям до стіни. Капітан крикнув: «Розстріляти сволоч бандерівську!» Старший лейтенант витягнув пістолет і вистрілив двічі; від сильного звуку я оглухла, не могла зрозуміти, куди він стріляє — з'ясувалося, що у стелю. Після того наказали вдягнутися і завтра прийти в Микулинецьке НКДБ², тоді віддадуть наше майно. Повернулася я побита додому, а там брат із боївкою «Бояна», батьки, сусіди. Михайло сказав, щоб нікуди не ходила, бо заставлять підписати згоду на співпрацю. Сиділа дома, не пішла.

Навесні Михайло знову з'явився дома. Ніч була неспокійна. Рано-вранці, коли вже зоріло, дуже загавкали пси. Я спала біля вікна на бамбетлі³. Подивилася через вікно — і кричу братові: «Міхал, москалі!» Він скочив із лавки біля печі, узяв шинель і побіг до стайні. Там виліз на горище і заліз у в'язанку соломи. У хаті забув гранату. То ми її загорнули в коц і кинули на піч. А його німецьку блюзу⁴ сховали в комин. Зайшли в хату чотири більшовики, почали міняти мокрі устілки в чоботах на сухі. Якийсь солдат обшукував піч. Серце мені калатало, але він побачив книжку з анатомії і дуже зацікавився нею. Інший запримітив блюзу й питає, чия вона. «Моя», — кажу. «Звідки взяла?» — випитує. Кажу: «Ходила до Тернополя і виміняла для брата на хліб у німецького полоненого. А хвала тому, що ви весь військовий одяг забираєте». Він ретельно почав оглядати блюзу. У кишенях знайшов патрони, люстерко, хустинку і гребінець. Каже до товариша: «Точно, бандита». Тим часом інші солдати взяли малого брата Василя і полізли на горище у stodолі. Змусили його відкидати снопи і дивитися за «бандитами». Коли залишився останній, братів сніп, пролунала сигнальна ракета

1 Члени винищувального батальйону.

2 Народний комісаріат державної безпеки УРСР.

3 Дерев'яний диван ручної роботи.

4 Кітель.

з боку сусіднього села Бенева. Солдати з нашої хати вибігли. Побігли на світло ракети. Там знайшли трьох повстанців, які йшли до хати Миколи Ілька. У нього якраз перебували інші хлопці, які прийшли в село з моїм братом. 18-річного повстанця зарізали ножом, інших постріляли. Познімали з них одяг, чоботи і лишили голих у полі. Одного взяли в полон. Хату Ілька спалили, його жінку і доньку сильно побили і забрали на допити.

Я переводила хлопців на дальші села. Якось привели до мене сімох повстанців із мішками на плечах. Несли літературу в Карпати. Мама гостила їх молоком. Провідник сів за стіл і побачив у нас «Українську загальну енциклопедію». Просив їм віддати. Пішли ми в ніч. Привела їх до хати станичного, його не було вдома, донька Ганна не хотіла нас пускати, боялася. Тоді пішли до іншої хати, за село. Господинею там була полька, учителька, старша жінка, майже не ходила. Нічого їй не казала. Хлопці залізли на стрих¹, мішки поховали в соломі. А над ранок у селі почалася облава.

П'ятого квітня 1945 року облавники понапивалися, спалили хату старшим людям. Дим стелився, пси гавкали. Ходили по хатах стрибки і всіх із дітьми зганяли під церкву. Випитували про різних людей, казали, як не зізнаються, то будуть десяткувати². Шукали Василя Вівчара. Він зі мною ходив до школи. Привели його маму з немовлям Славком на руках. Вона каже, що сина нема, поїхав до млина, як повернеться, то замельдується³. А двоє енкаведистів пішли до неї додому, вивели надвір її чоловіка Івана і розстріляли. Через два тижні знайшли Василя. Дали йому 15 літ тюрми. Пішли до хати зв'язкової Ольги. Про неї тато Демко Якимець сказав, що поїхала копати бараболі в сусіднє село. Тоді його, маленького, горбатого, повели під сільраду і там забили прикладами, кинули в яму. Тоді ж забили вдома молодого хлопця, «темного» на очі, Івана Чикиту, думали, що то «бандера», який удає сліпого. Загалом убито п'ять людей. Арештували Клавдію Бойко і чотирьох Ганн. Пізніше Ганні Фаріон, Ганні Грицишин, Ганні Ми-

1 Горище.

2 Страчувати кожну десяту людину.

3 Доведе до відома відповідні офіційні органи.

колів і Ганні Крупницькій дали по десять років таборів за зв'язки з підпіллям. Клавдію пустили додому. Під час тої облави всіх молодих дівчат примусово записали в Комсомол. Дали їм червоний прапор і послали на другий день у сусідній Вишівець.

Кинувся тиф. Ліків не було. Багато людей погинуло. Захворіли мої батьки. У мами то вже був другий тиф у житті. Спочатку хворіла під час Першої світової війни. Брат Михайло привів уночі лікаря. Той сказав, що другого тифу мама не переживе. Так і сталося. Померла у віці 50 років. А за тиждень «пішов» тато, був на сім років старший за маму. Дома не було навіть із чого зробити катафалк. Помагав татів брат із жінкою. Ми в той час із братами Василем і Мироном також хворіли на тиф, лежали в Микулинцях у лікарні. Прийшов до нас стрий і каже: «Уже ми тата поховали». Після хвороби заново вчилася ходити, як мала дитина.

У січні 1946 року після Йордану мене арештували. Було це так. Дівчата зі Струсова мені переказали: «Вважай, бо видають». Якраз у село приїхав гарнізон. Став на дорозі. Я вирішила піти з хати. Узяла під пахву тканину і пішла до сусідки. Дорогою спиняє військовий, показує на мою і сусідські хати, питає, хто там живе. Розказую, без подробиць, не називаючи свого імені. Пустив. Я пішла собі до сусідки, опісля — до тітки Євдокії, яка жила за два кілометри від нас. Перебула в неї трохи. Вертаюся додому. Перепиняє мене односельчанин Василь: «Ти не знаєш, що в тебе сталося? Приїжджали по тебе. Забрали Марію»¹. Прийшла додому. Брати Мирон і Василь розказують, як їх побили, а сестру арештували. Як стемніло — прийшов Михайло і порадив не ночувати вдома. Пішла до стрія. А більшовики поїхали до сусідки Софії Якимець і змусили її показати, де живуть мої родичі. Заїхали до одних — мене там не було. Приїхали до стрія. У хату зайшли два лейтенанти. Присвітили ліхтариком на мене. Спершу не впізнали. Бо я після тифу мала коротке волосся. За пару секунд розвернулися, узяли попід руки і вивели з хати. Повезли до Заздрости². Кинули до холодного льоху, де не було можливості сісти. Там привели на очну ставку одного підпільника. Далі повезли до Струсова.

1 Сестру.

2 Село.

*Соломія
Венгер*

Допити проводили зазвичай уночі. Питали, із ким маю зв'язки, куди я ходила, хто мій провідник. Свідчили проти мене двоє осіб. Від суду врятувало хіба те, що мій наречений служив у Червоній армії, пройшов війну, був поранений, мав нагороди.

У ніч перед празником на святого Юра повстанці постригли шістьох дівчат за те, що коли гарнізон стояв у селі, то вони вистояли із солдатами, сміялися. Одразу «запалило» по людях, дізналися в іншому селі. То дівчата вже нікуди не ходили, ні до церкви, ні на вечорниці, бо стидалися. Ганна мала бути за світилку на весіллі, але не йшла, лежала в садку біля хати, казала, що їй дуже болить голова, плакала і повторювала, що не винна. Мариська, яку також постригли, була вагітна від якогось москаля, але всім брехала, що то дитина від брата підпільника «Жари». Потім віддалася за старого чоловіка і виїхала з ним до Стрия. Коли їй немовля померло, утекла від старого. Він приїздив у село і випитував про неї. Вийшла заміж за молодого Гриця, нашого богатківського хлопця.

Одного дня в нашу хату прийшли більшовики зі зрадником «Бурлакою». Забрали мене до сільської ради. Там уже було ба-

гато дівчат із довколишніх сіл. Тримали нас усю ніч. Зранку по-вели мене на допит до сусідньої хати. Сидів за столом молодий офіцер і почав розпитувати про різне. А «Бурлака» лежав на ліжку. Почув, що я відпираюся, ніби його не знаю і каже: «Зараз тобі кропнемо пару біяків¹ — одразу все згадаєш». Слідчий наказав мені роздягнутися. Так і зробила. «Бурлаці» сказав вийти. Тоді мене питає, чи я вагітна. Підтверджую його здогад. Каже мені, що його жінка теж вагітна і радить: «Дайте собі спокій із тими бандерівцями, бо посадимо вас у тюрму і там народите дитину, що з нею буде?» Відказую, що ніде не ходжу. Нікого не знаю. На другий день повезли мене до сестри на хутір, щоб я показала криївку. Не знайшли нічого. Більше мене не чіпали.

Улітку 1947 року востаннє бачила брата Михайла. Прийшов до нашої із чоловіком хати в Богатківцях. Був не сам, із другом Богданом на псевдо «Яр». Казав, що сидів із ним у тростині весь день, а ніхто із села їсти не виніс. Пригостила їх дріжджовими паляницями. Брат ще побув трохи. Погуцкав малого Богдана² і пішов. Через пару місяців ми отримали страшну звістку — брат загинув. Стало сумно, усе стихло.

1 Канчуків.

2 Сина.

СТЕФАНІЯ ШУПЛАТ

(дівоче прізвище — Боднар):

«Один бив нагайками, а інші дивилися.
Кричали, що можуть зробити зі мною,
що хочуть, навіть згвалтувати»

Народилася 29 грудня 1927 року в селі Пікуловичі Ново-Яричівського (зараз Пустомитівського) району на Львівщині. Батьки тримали господарство. Навчалася в Торговельній школі у Львові. Учителювала в селі Ляшки Муровані, нині Муроване Старосамбірського району, на Львівщині. В Організації українських націоналістів — із 17 років. У підпіллі була зв'язковою, кур'єром, друкаркою. Арештована 3 березня 1946 року. Засуджена до 10 років виправно-трудових таборів і 5 років обмеження громадянських прав. Термін відбувала у Красноярському краї та Караганді. П'ятого лютого 1956 року вийшла заміж за політ'язня Івана Шуплата. Жили в поселенні Кисельовськ Кемеровської області. У 1960 році повернулися на батьківщину чоловіка — у село Гаї Пустомитівського району на Львівщині. Обоє працювали в колгоспі. Чоловік помер 1980 року. Невдовзі — сини Ігор та Іван. Останні роки свого життя проживала з донькою Надією і внучкою Іванною. Померла 2 січня 2017 року. Похована в рідному селі Гаї.

У нашому селі було багато жидівських родин, переважно заможних. Як почали їх забирати¹, то наші люди все майно пороз-

¹ Нацистська влада почала звозити євреїв 1941 року в гетто.

*Батьки
Стефанії
Боднар.
Кемеровська
область.
РРФСР.
1954 р.*

тягували. Першими бігли сусіди. Трохи пороздавали багатодітним сім'ям. І один від одного крився, бо соромно було.

Деякі євреї цілими родинами в довколишніх лісах ховалися. Платили нашим, щоб носили їм туди їсти. А одного разу вночі вийшов гурт жидів із лісу. Наші подумали, що то йдуть поляки битися. То здійняли гвалт. Жиди налякалися, назад побігли до схованок. Деяких із них потім зловили, але частина врятувалася.

Німці, як мали відступати, то бігали селом і шукали жінок. Деякі з них — лише в одних трусах. Усі дівчата й молодиці в бомбосховищах сиділи. То такі прикриті кукурудзою ями на полі. Чоловіки їсти й пити носили. Уночі трохи вилазили, щоб подихати. Старі жінки обмазувалися сажею, одягалися в лахміття і казали німцям: «Кранк!»¹ Тривало то більше тижня. А жінки, яких згвалтували, потім боялися зізнатися в цьому.

Прийшла штафета, що треба перевести партизанів через село, бо стоїть більшовицький гарнізон. Було їх дев'ять. Ніч темна, година друга. Ми з Ольгою зібрались, ішли полями — чоловік,

¹ Хвора.

що мав їх стрічати, десь забарився. Прийшов — а пароля не каже, а вони всі рушніці наготові, хотіли стріляти його. Той спам'я-тався. Забрав їх, повів далі. А ми з Ольгою пішли спати до неї на квартиру. Зранку приходжу додому, узяла на допомогу тітку, бо тато злі, не спали, мене шукали. «Ну що ж, дівко, де ж ти ся шля-ла всю ніч?!» — питає тато. А тітка на варті, думала, як буде бив — боронитиме. Але якось татові нерви перейшли. Потім уже знав, що я в організації.

На квартирі в селі Сороки жила з Танею із Полтави. Вона також учителювала. Бачила, що до мене приходять партизани і проговорилася одній вчительці. Ту партизани побили. А ввечері прийшли до нас. Господар зомлів, а Таня задубіла. Думала, її бити прийшли. Я не знала, кого маю «рятувати». А вони так культурно до неї, пояснили — хто такі, за що борються і все на ви: «Знаємо, що вас страшать нами, але ми даремно нікого не вбиваємо». А вона ні слова не вимовила. Так вони і пішли. Говорю до неї: «Таню, Таню, та що з Вами? Та Ви язик до всіх маєте, а тут не могли нічого сказати». «Не сподівалася», — відказала. Якось у вихід-ні я поїхала до батьків. Вертаюся, а вона хвалиться: «А я гості мала, хлопці були». Почала їм помагати. Разом листівки друкува-ли. Було таке, що вона стоїть на варті, а я друкую, потім — навпа-ки. А раз під час облави ми машинку ховали під оборіг¹.

Увечері приходять до нас на квартиру мельниківці² і питають, чи ми не комсомолки. Жаль нам стало, що в такому нас підозрю-ють. Ми стільки для організації робимо. Почали плакати. Вони пішли. Через деякий час приходять бандерівці: питають те саме. А ще пригрозили: «Як ще раз побачимо у вас мельниківців, то щоб на нас не ображалися!» От і будь мудра: ті стукають зі зброєю, а потім — інші. Як не одні застрелять, то другі. З дівчатами деякий час попід ліжками ховалися, щоб партизани не бачили, що ми дома.

Продажних людей партизани нищили. Так було, що коли хтось щось погане сказав на бандерівців, чи не пустив до хати, чи хтось на когось мав злобу і наговорював на нього, то тих партиза-ни били. На присілку села Мурованого вбили таку сім'ю Володи-мира Барабаша із чотирьох осіб. Він був в ОУН, але, певне, щось

1 Стріха на чотирьох палях для зберігання сіна.

2 У 1940 р. Організація українських націоналістів розкололася на два крила. Група на чолі зі Степаном Бандерою називали себе бандерівцями. Друге крило очолював Андрій Мельник. Їх називали мельниківцями.

не так зробив. То застрелили його, жінку і двох дітей. Табличок не лишали, бо то й так усі знали — хто і за що.

Івась ходив до моєї сестри Катрусі. Гарний, чорнявий. У виставах грав, гарно співав, умів заговорити. То до моєї сестри пішов, то до другої, то до третьої. Любив ту справу. Мама як дізналася, казала: «Як побачу його на порозі — буду мітелкою гнати!» А він прийшов раз маму обняв, поцілував. Ну і мама вже не біла його. Так він любився з Катериною до її арешту. Обоє були в організації. А він довго партизанів, уже як нікого не було, то ще ховався в лісі.

Удосвіта більшовики прийшли арештовувати сестру. А в хаті повно листівок. Стукають, заходять. Забирають її і ще сім дівчат із села. Тато бере ті листівки в баламути¹ і несе сусідові Зембі. Він переселений із Польщі. Його би москалі не рухали. Сестру за тиждень відпустили. А партизани її кликали до себе у криївку під горою розказати, як все було і про що її питали.

На виборах люди дуже боялися. Партизани сильно грозили людям, агітували, щоб не йшли голосувати. Роздавали листівки: «Українці! Верховна Рада СРСР — слухняне знаряддя в руках імперіаліста Сталіна! Смерть Сталіну!» У день виборів — дільниці порожні. Я пішла голосувати, бо вчителька. Обід уже, а люди по домах сидять. Завезли солдатів, хати обступили. Носили урни по домах.

У школі сказали, що про мене питав районний начальник МДБ. Я пішла на лікарняний. Через місяць директор — він теж був в організації — каже: «Усе тихо». Тільки вийшла на роботу — з'являється той начальник: «Після уроків підете зі мною. Поговоримо». Із Мурованого до Львова з ним йшли. Про арешт — ні слова не казав. Про дітей говорили, про школу.

Посадили в кімнату, де і дівчата, і жінки, і чоловіки різного віку. Була там близько трьох тижнів. Мати носила передачі. На допити викликали часто. Було їх по троє. Один бив нагайками, а інші дивилися. Кричали, що можуть зробити зі мною, що хочуть, навіть згвалтувати. Дівчата радили: «На допитах кричи дивними голосами, то менше битимуть».

¹ Ємність для сіна чи напування коня.

Принесли дівчину років 17. Її старша сестра була станичною. Так про неї випитували, так били, що сантиметра шкіри не лишили на сідницях. Лежала місяць у камері. Медсестра робила перев'язки. Згодом повели її на очну ставку до сестри. Та їй сказала: «Зосю, говори, я все одно вже не вийду». Їй дали п'ять років як малолітці, а сестрі — 15 років каторги.

Привезли в тюрму на Лонцького. Кинули в камеру, де ні ліжка, ні стола. Їсти й пити не давали. Цілу ніч не могла спати — від щурів і мишей відбивалася, щоб не загризли. Зранку перевели в іншу камеру. І привели туди ще вісьмох дівчат. Які вони мені милі були, рідніші від сестри. У камері ми грали виставу «Золотий черевичок». І день пройшов і веселіше дівчатам.

Ми всі боялися дуже, бо розказували, як б'ють, гвалтують. Одного разу бачу якусь дівчину ведуть у камеру, а на голові — моя хустина. Питаю дівчат: «Хто одягнув?» Кажуть: «Твоя хустка — у тебе на голові». Я зрозуміла, що то сестра. Мама пошила нам однакові.

На Великдень уночі в сусідній камері жінка мала пологи. Дівчата були за акушерок. Нам кричали: «Малий бандерівець народився!» Зранку маму з дитиною кудись забрали.

Привели на суд, я відпираюся. Не мають підстав засудити. Дівчина, яка на мене свідчила, відмовилася від своїх слів. Сказала, що мусила обмовити, бо дуже її мучили. Мене знову в камеру відвели. Але ту Ганю збили добре, і вона підтвердила-таки свої слова. Вирок оголосили просто в коридорі — 10 років таборів і п'ять обмеження громадянських прав.

Золочівська тюрма була справжня. У Львові через стіни могли перестукуватися, а там — стіни метрові, ніхто нікого не чує. Уже не били. Ми з дівчатами пісні складали про нашу долю і співали.

Десять за місяць нас погрузили в потяг із заготовленими вікнами, готували везти до Львова. Зі мною у вагоні був якийсь чоловік із донькою. А жінка його до вагона припадає, плаче. Бачу — моя мама надійшла. Дивиться конвоїр на то все і радить їм віднести начальникові вагона літр горілки, щоб їх пустили всередину, бо потяг стоятиме цілу ніч. Так і зробили. То ми ще собі трохи побули разом, поспівали, потужили. Зранку потяг рушив до Львова. Мама поїхала в село — сказала всім, що нас забирають на Сибір. Люди поїхали на вокзал до Львова і нас проводжали.

Перший рік у Сибіру було дуже тяжко. Ходили на лісоповал. Молотили горох. Постійно голодні були. Брали панчохи на поле,

набирали там гороху, обмотували кругом шії і шапкою прикривали, аби конвоїри не знайшли. Бо вони після кожної зміни нас обмацували, перевіряли чи ми нічого із собою не забираємо. У бараках той горох відразу варили. Ну як варили — ледве першу партію кип'ятком обдали, та ї їсти почали, за той час іншу готували. На весні за тою ж технологією приварювали гнилу картоплю.

Наш агроном, руський, відбував 11-й рік. Крутив роман із бригадиркою Ірою. Але щось вони посварилися. Після наради попросив мене залишитися. Усі пішли, він зачиняє двері на замок, бере мене на руки і несе на диван. Я кричу, дряпаю йому лице, кидаю в нього всім, що бачу. Він упав непритомний. А я вийти не можу — не знаю, як відчинити. Якось він очунав. Піднімається: «Прости, больше этого не будет никогда». Я вибігла, наробила шуму.

Перед Великоднем із дівчатами задумали робити бражку. Зібрали докупити цукор. Конвоїрів попросили дістати дріжджі. Заколотили в бочці. Бродило тижнів зо три. Щоб не пахнуло, позакидували одягом. На свято зібралися смакувати. Таке було добре, усі поналилися: одна сміється, друга плаче, третя співає. Прийшла наглядка: «Хохлушки, что ж вы делаете?!» Ми і її пригостили. Випила з півлітра — сп'яніла, задрімала. Ми її прикривали, щоб не дісталось від начальства.

«Вы кукушки, вы кукушки, надоели нам хохлушки», — кричали нам під бараками битовички. Вони нас не любили. Бо ми добре працювали, мали свою ударну бригаду. При кожній перевірці нас ставили за зразок. За добру працю нам виписували цукор, картоплю. А ті все впроголодь. Одна з них мала пожиттєвий термін. Крала в нас і своїм роздавала. Була в них авторитетом. Тікала з того табору, але далеко не зайдеш — тайга, сніги. Її приводили назад і били.

На другому році зробили з дівчатами культбригаду. Співали, танцювали, ставили вистави: «Безталанна», «Пошилися в дурні». Було легше, бо часом на роботу не йдемо — репетируємо. За перевиконання плану чоловікам прислали нашу бригаду. Приїхали, а вони голодні, роками спідниці не бачили. Їм сказали ближче ніж на 10 метрів не підходити. Після вистави конвой повів нас у барак, повкладалися. Тут забігають двоє в'язнів. До одної лягають. Вона накривається коцом із головою. До другої — тікає в кут. Дівчата пишуть, ніхто не дається. Конвой почав їх ловити. Ми сказали везти нас до свого табору.

У Караганді водили на роботу 7 кілометрів від табору. Жінки бурильними молотками траншеї вибивали. Зводили двоповер-

*Стефанія
Шуплат*

хові будинки. Троє конструкторів і майстрів були не засуджені — вчили нас.

Після звільнення приїхала до своїх батьків у Кемеровську область. Улаштувалася на цегляний завод. Там познайомилась із майбутнім чоловіком Іваном. До арешту він працював на залізниці. Мої батьки не хотіли Івана, а його — не бажали мене за невістку. Ледве звели їх до купи на заручини. Мій тато взагалі тікав. Але весілля якось справили, свиню зарізали. Напросили сто людей. А в тій церкві не було присяги шлюбної, лиш батюшка сказав скріпити все поцілунком.

Повернулися із чоловіком і дітьми в його село. Трохи пожили в його батьків — згоди не було. Збудували свою хату. Обоє працювали в колгоспі. Він любив співати, як і я. Ото вже находилися по весіллях, хрестинах, іменинах. Правда, іноді був прикрий. Раз набив мене, бо пирогів наробила не з борошна, а з манки. Борошно розійшлося, бо кілька разів давала бідній сусідці. Іншим разом тікала від нього в поле, бо був дуже злий, що я горілку чужим хлопам продаю. Одного дня Іван не повернувся з роботи. Знайшли його під річкою. Невдовзі одного сина збила машина, а другий помер від інфаркту.

Про автора

Марта Гавришко — кандидатка історичних наук, молодша наукова співробітниця Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України. Наукова співробітниця Центру дослідження міжетнічних відносин Східної Європи. Членка Української Асоціації дослідників жіночої історії та інших професійних організацій. Запрошена викладачка Українського католицького університету (2010, 2016). Здобувачка стипендій від Німецької служби академічних обмінів, Канадського інституту українських студій, Асоціації для жінок у славістичних студіях, Міжнародної асоціації гуманітаріїв, Фондації ім. Роберта Боша та ін. Презентувала свої дослідження на міжнародних донаукових форумах у Великій Британії, Греції, Канаді, Литві, Німеччині, Польщі, США, Україні, Швеції, Швейцарії. Вивчає жіночий досвід у війнах. Живе і працює у Львові.

Науково-популярне видання

ГАВРИШКО Марта

Долаючи тишу: жіночі історії війни

Керівник проекту *К. В. Новак*
Відповідальний за випуск *А. В. Альошичева*
Редактор *В. М. Фурса*
Художній редактор *А. В. Ачкасова*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*

Підписано до друку 08.05.2018. Формат 84x108/32. Друк офсетний.
Гарнітура «Adonis». Ум. друк. арк. 12,6.
Наклад 2000 пр. Зам. № .

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: corp@bookclub.ua

Віддруковано з готових діапозитивів на ПП «ЮНІСОФТ»
Свідоцтво ДК №3461 від 14.04.2009 р. www.unisoft.ua
61036, м. Харків, вул. Морозова, 13Б

UNISOFT